

Anmeldelser

Else Roesdahl og Preben Meulengracht Sørensen (red.): The Waking of Angantyr. The Scandinavian past in European culture. Aarhus Universitetsforlag 1996. 229 s. 198 kr.

I 1992 stod Europarådet og Nordisk Ministerråd bag en stor international udstilling, der på dansk havde fået titlen »Viking og Hvidekrist – Norden og Europa 800-1200«. Udstillingen blev først vist i Paris, dernæst i Berlin og til slut på Nationalmuseet i København, hvor publikum strømmede til i et omfang, der vist næppe er set i Danmark hverken før eller siden. Men vikingerne har jo også altid fascineret... Netop denne fascination, set i et historisk og europæisk perspektiv var emnet for en konference, der blev afholdt i oktober 1993 som en opfølgning af udstillingen. Deltagerne var historikere, arkæologer, sprog- og litteraturforskere fra England, Tyskland, Frankrig, Norge, Sverige og Danmark, og deres indlæg er siden blevet samlet til en bog med titlen »The Waking of Angantyr« (udkommet 1996). Som man næsten fornemmer ud fra titlen, er det ikke en bog, der kan beskyldes for at lefle for den brede, folkelige vikingeanelse. Det skal dog tilføjes, at langt fra alle bidragene i den er lige svært tilgængelige. De i alt ni artikler er på engelsk, norsk, svensk og dansk, idet det eneste franske indlæg er blevet oversat til dansk og de to tyske til henholdsvis dansk og engelsk. Som jeg vil vende tilbage til, er denne oversættelse kun lykkedes delvis. Rækkefølgen af indlæggene er omtrent kronologisk, og til slut bringes nogle »Bibliografiske bemærkninger« af de to danske sproghistorikere Hans Bekker-Nielsen og Jørgen Højgaard Jørgensen. Hvis man ikke på forhånd er godt bekendt med studiet af den norrøne litteratur, kan det anbefales at starte læsningen her.

I 1600-tallet blev interessen vakt blandt de lærde i andre europæiske lande for den litterære skat, som de islandske middelalderskrifter udgør. Indtil udviklingen af den arkæologiske videnskab i løbet af 1800-tallet var de samtidig den vigtigste kilde til Nordens forhistorie.

Den franske professor i nordisk sprog og historie, Francois-Xavier Dillmann, beskæftiger sig i sit indlæg med denne »genopdagelse af den nordiske fortid«, der i Frankrig begyndte midt i 1600-tallet og slog rigtigt igennem 100 år senere, hvor Montesquieu udråbte de gamle nordboer til forkæmpere for Europas frihed. I 1756 udgav historikeren Paul-Henri Mallets dele af Snorri Sturlusons Edda sammen med et udvalg af andre norrøne skrifter i fransk oversættelse, og dette værk blev en inspirationskilde for den

romantiske bevægelse. Som det tydeligste eksempel fremhæver Dillmann, hvordan den romantiske forfatter Francois-René de Chateaubriand i et værk fra 1809 havde 'lånt' et nordisk heltedigt og udnyttet dets poetiske kraft i en nationalistisk gendigtning, hvor slagmarken var flyttet i tid og rum, og de kæmpende var blevet til frankere og romere.

Emnet for den engelske sprogforsker Christine E. Fells bidrag er de første engelske udgivelser af norrøn litteratur fra tiden omkring år 1700. Hovedvægten er lagt på en analyse af George Hickes' banebrydende oversættelse og udgivelse af det digt, der på engelsk blev kendt som »The Waking of Angantyr«, og hvorfra bogens titel selvsagt er hentet. Desværre, må man sige, går Christine Fell så langt ned i de sproglige og typografiske detaljer, at det vist er forbeholdt folk med specialistviden at få det fulde udbytte af indholdet.

Den engelske arkæolog og vikingetidseksperter David Wilson har bidraget til bogen med to artikler om vikingetidens rolle i henholdsvis litteraturen og billedkunsten. I det første indlæg gennemgår han, hvordan synet på – og brugen af – den nordiske forhistorie i videnskab og digtekunst udviklede sig igennem 1700- og 1800-tallet. Inden for denne periode var det især den kendte forfatter Sir Walter Scott, der udmærkede sig som formidler af nordisk mytologi og historie.

I fire af bogens artikler behandles den tyske brug, eller rettere misbrug, af nordisk oldtid i perioden fra ca. 1800 til 1945. Den tyske litteraturprofessor Gerd Wolfgang Webers bidrag har titlen »Nordisk fortid som chiliastisk fremtid. Den »norrøne arv« og den cykliske historieopfattelse i Skandinavien og Tyskland omkring 1800 – og senere«. Hvis der skulle være nogen, der ikke var klar over det, betyder »chiliasme« troen på et tusindårsrige, og titlen henviser til 1800-tallets romantiske vision om fremtiden som genoplivningen af en fjern og sorgløs fortid. Webers artikel er oversat til dansk på så ubehjælpelig vis, at det er en gåde, hvordan bogens redaktører har kunnet lade det passere. Det virker nærmest som om, den tyske tekst er oversat ord for ord uden, at der er gjort noget som helst forsøg på at få et læseværdigt dansk ud af det. Det bliver heller ikke bedre af, at indholdet er noget løst struktureret. Der er således mange spring frem og tilbage i tid og rum og ikke en eneste underoverskrift til at holde styr på disse spring. Mest interessant er Webers redegørelse for, hvordan det var komponisten Richard Wagners berømte værk, der for alvor gjorde den »norrøne arv« til en del af tysk selvforståelse. Med den nazistiske ideologi nåede mytedannelsen sit

højdepunkt i perversion. Derimod forholder Weber sig temmelig ukritisk til 1800-tallets oldtidsdyrkelse i de skandinaviske lande. Den bliver skildret som noget ægte og naturligt, ja nærmest genetisk betinget, selv om den i lige så høj grad var et politisk fænomen, der skulle legitimere kravet om en borgerlig nationalstat. Ud over de mange germanismer er den overdrevne brug af fremmedord et yderligere irritationsmoment – der er næppe mange læsere, der kommer igennem uden opslag i fremmedordbogen.

Historikeren Inge Adriansen har forsket i det dansk-tyske grænselands historie. I hendes fremragende artikel »«Jyllands formodede tyskhed i oldtiden» – den dansk-tyske strid om Sønderjyllands urbefolkning« gives der en række eksempler på, hvordan oldtidshistorien spillede en vigtig rolle i diskussionen/kampen om grænsedragningen i perioden fra 1848 til årene efter Anden Verdenskrig. Ganske vist var argumenterne fra tysk side mere aggressive – og der blev unægtelig også sat mere magt bag ordene –, men grundlæggende set var danskere og tyskere lige gode om at påberåbe sig en historisk ret til det samme landområde uden hensyntagen til den nulevende befolknings ønsker og sympatier. Begge konfliktens parter havde gransket kilderne til anglernes udvandring i 400-tallet samt dialekter, stednavne og materiel folkekultur (byggeskik, klædedragt, madvaner etc.) og heri fundet beviserne for hhv. urdansk- og urtyskhed i det sønderjyske område. En sådan argumentation må forekomme moderne danskere helt absurd, men, som Inge Adriansen påpeger, princippet om national selvbestemmelsesret er ingen selvfølge, og bl.a. på Balkan og i Østeuropa foregår der i dag diskussioner af helt samme type.

»Kaiser Wilhelm II og Norges heroiske fortid« er et lille, men interessant bidrag fra den norske historiker Pål Hougen. I årene fra ca. 1890 til Første Verdenskrig besøgte den tyske kejser årligt Norge, hvis »germanske« historie han var meget fascineret af. I 1913 kvitterede han endda for den norske gæstfrihed ved at forære landet en 12 m høj statue af Fridtjov – hovedpersonen i den middelalderlige Frithiofs Saga. Ifølge Hougen dækkede den kejserlige begejstring for Norges »heroiske fortid« sandsynligvis over en rent magtpolitisk interesse i det strategisk beliggende land.

Det sorte kapitel om nazisternes misbrug af den nordiske forhistorie har den tyske arkæolog Michael Müller-Wille taget op til behandling, idet han dog har koncentreret sig om det lübeckske »Nordische Gesellschaft«s virke 1934-39, om to »Nordische wissenschaftliche Kongresse«, der afholdtes i Lübeck i 1936 og -37, samt om det officielle månedsskrift for tysk forhistorie med det sigende navn »Germanen-Erbe« (1936-43). Som bekendt omfattede nazisternes drøm om et stortysk rige også de skandinaviske

lande, hvis vikingefortid havde en særlig tiltrækningskraft – for det var jo noget med erobringer og overherredomme på havet. På Nordische Gesellschaft's årlige »Reichtagungen« samt på de to kongresser bidrog arkæologer og historikere til den officielle ideologi om, at »nordisk« var synonymt med »germansk«, og om germanernes racemæssige overlegenhed. Således offentliggjordes i 1935 en teori om, at al kultur og civilisation var udgået fra Norden og havde spredt sig mod syd og øst – stik imod den gængse opfattelse af udviklingens gang. I tidsskriftet Germanen-Erbe bragtes mange propaganda-tegninger af ranke og blonde oldtidsmennesker, fx iført bronzealderdragterne fra de jyske egekiestegrave eller bevæbnet med svenske jernalder-våben. Müller-Willes artikel, som er oversat til engelsk, ledsages af en lang litteraturliste med megen ny forskning i dette emne.

David Wilsons andet bidrag til bogen handler om »The Viking Age in European art«. I England, Frankrig og Rusland, hvis historie vikingerne jo er en del af, var de blodtørstige nordboere et hyppigt motiv i malerkunsten, specielt i 1800-tallet. Nogle af værkerne var temmelig tåbelige og fulde af klicheer, mens andre var af høj kvalitet. Med Anden Verdenskrig og nazisternes massive misbrug af vikingesymboler var vikingerne definitivt ude af den seriøse billedkunst og reduceret til karikaturer. Men mon ikke også det skyldtes, at historiemaleriet som genre var dødt, og at kunsten generelt havde bevæget sig bort fra det naturalistiske?

Som redaktør af »The Waking of Angantyr« havde jeg ikke placeret den svenske litteraturforsker Bo G. Janssons bidrag som det allersidste, men tværtimod som ét af de første. Den lidt kringledede titel »Nordens poetiska reception av Europas reception av det nordiska« dækker nemlig over bogens eneste samlede forklaring på den såkaldte »nordiske renæssances« opståen i 1700-tallet. Janssons primære indfaldsvinkel til emnet er James Macphersons »The Poems of Ossian« fra 1760'erne. Disse digte indeholder elementer af keltisk, nordisk og gammeltestamentelig poesi og refererer desuden direkte til begivenheder fra den nordiske oldtid. Ossiandigtene var banebrydende i form og indhold og blev en vigtig inspirationskilde for de tidlige romantikere i Tyskland og Skandinavien, hvor den keltiske sagnhelt opfattedes som en virkelig historisk person og som en del af tysk hhv. nordisk kulturarv. På den måde var ringen sluttet. Jansson ser den romantiske bevægelse, der startede i England, som et udtryk for borgerskabets opgør med den feudale samfundsorden og det statiske fransk-klassicistiske verdenssyn. »Den nordiske renæssance« var et aspekt af denne bevægelse, kraftigt inspireret af 1700-tals-filosoferne Montesquieu, Rousseau og Herder med deres lovprisning af det oprindelige og ufordærve-

de. I løbet af 1800-tallet mistede »den nordiske renaissance« sin kraft. Dels manglede den forankring i virkeligheden, dels var den blevet chauvinistisk og reaktionær – det moderne genembrud var på vej!

Som tidligere nævnt slutter bogen med Bekker-Nielsens og Højgaard Jørgensens udmærkede »Bibliografiske bemærkninger«, efterfulgt af engelske resumeer og en kort præsentation (på engelsk) af hver enkelt forfatter.

Som det vil være fremgået spænder bidragene til »The Waking of Angantyr« bredt, og til sammen kommer de godt rundt om den interesse, som nordisk fortid i bred forstand har været genstand for også uden for Skandinavien – en interesse og fascination, der har været brugt både frigørende og undertrykkende. Og så må man lige abstrahere fra, at et par af artiklerne er lige lovlige tunge.

Vibe Ødegaard

Viggo Petersen: Nøvling kirke. Nøvling Menighedsråd, 1992. 16 s. Viggo Petersen: Volsted kirke. Volsted Menighedsråd, 1994. 24 s. Viggo Petersen: Dall kirke. Dall Menighedsråd, 1995. 16 s. Viggo Petersen: Sønderholm kirke. Sønderholm Menighedsråd, 1996. 24 s.

Kirkehistorie for så vidt ang. historien om de enkelte kirker, er en genre, som har mange udøvere. Publikationer om de enkelte kirker er ofte udarbejdede af den stedlige sognepræst eller menighedsrådsformand, som imidlertid ikke altid er sluppet lige heldigt fra opgaven, uanset hvilke kvaliteter disse måtte besidde i deres respektive embeder. I andre tilfælde har man haft midler til at ansætte en kvalificeret historiker til at løse opgaven på – i reglen – mere tilfredsstillende vis. Litteraturen om de enkelte kirker i Danmark spænder således over et spektrum fra konsistente monografier, til deciderede katastrofer, hvor et i øvrigt velmenende menighedsråd har fundet det magtpåliggende at publicere en bog eller et hæfte om deres kirke, men ikke haft midlerne til at gennemføre projektet professionelt, med det resultat, at der foreligger en utilstrækkelig publikation, som har slugt ressourcerne, og som således blokerer for den dybere fremstilling.

I 1993 diskuterede jeg sagen med arkæologer og kunsthistorikere, og en forlagsmand koncepterede på det tidspunkt en plan om en serie kirkehistorier, udarbejdede af fagfolk med ensartet disponering, og med en for menighedsrådene fast pris for et hæfte på 16, 24 eller 32 sider, afhængig af stofmængde, ønske og økonomi m.v. Hensigten med serien skulle netop være at sik-

re, at sparsomme ressourcer ikke blev anvendt til velmente, men fagligt utilfredsstillende projekter, og at kirkerne fik den fremstilling de fortjente, i den udstrækning det nu er muligt. Serien blev aldrig realiseret, men skulle idéen dukke op på ny, kan man passende hente inspiration i Viggo Petersen's serie om nordjyske kirker.

Viggo Petersen, museumsinspektør ved Aalborg Historiske Museum, udgav første hæfte i serien i 1992. Hæfterne er indholdsmæssigt ensartet struktureret: Der indledes med et kapitel om kirkens beliggenhed og omgivelser, hvorpå følger fremstilling af kirkebygningens opførelse og kirkens ældste skikkelse, senere bygningsændringer, alter og altertavle, døbefonten, prædikestolen (dog ikke i hæftet om Dall kirke), andet inventar, og endelig en fortegnelse over anvendt, utrykt materiale. Hertil kommer, at der knytter sig særlige forhold til visse af kirkerne; forhold, der behandles i et selvstændigt kapitel, som stenreliefferne i Volsted kirke, korbuekrucifikset i Dall, og kalkmalerierne i Sønderholm. Endelig er hæfterne om Volsted og Sønderholm kirker forsynede med et engelsk resume. M.h.t. dispositionen kunne det diskuteres, om ikke det var rimeligt at behandle døbefonten for alter og altertavle, og ikke omvendt, som forfatteren gør, hvilket dog i en vis udstrækning må siges at være et temperamentsspørgsmål. Hæfterne, der er tilrettelagt på forbillig vis, er, trods deres lidenhed, rigt illustrerede med sort/hvid og farvefoto. En tekstsides modsvars af en billedside. Omslagene viser den aktuelle kirkes ydre på forsiden, mens et foto af det indre pryder bagsiden, begge i farver. Går vi fra udstyret til indholdet, så er det tydeligt, at teksten baserer sig på de primære kilder, hentet i de respektive kirkers arkiv, i Landsarkivet for Nørrejylland, Rigsarkivet og Nationalmuseets arkiv, samt i enkelte tilfælde tillige i restaureringsarkitektens arkiv og i Aalborg Historiske Museum. Med blik for såvel helhed som detaljer formidler forfatteren resultatet af indgående kildestudier. Tidsforbruget må have været betragteligt, men er sandsynligvis blevet reduceret v.h.a. det faktum, at Viggo Petersen både er en erfaren museumsmand, og en erfaren forfatter.

Såvel grundighed som blik for det særlige og dramatisk farverige, demonstreres allerede på første tekstsider i hæftet om Nøvling kirke, hvor Viggo Petersen i sin redegørelse for kirkegården i forbifarten beretter, at her havde også gabe-stokken sin plads. Viggo Petersen har nemlig fundet instrumentet omtalt i 1700-talskilderne, og kan beskrive konstruktionen. I hæftet om Volsted kirke, i hvilket stenreliefferne som nævnt får et selvstændigt kapitel, træder den erfarne museumsmand frem, og maner snakken om Odins ravne i jorden med en bemærkning om, at Odin-tanken må være et udslag af visse forfatte-

res historieopfattelse, og påpeger at der findes mange fuglefremstillinger i den kristne kunst. I arbejdet om Dall kirke, hvor det er korbuekrucifikset der vies et særligt kapitel, benytter forfatteren lejligheden til at fortælle om kirkens indretning i katolsk tid, og den måde, hvorpå forholdet mellem præst og menighed afspejledes i den markante adskillelse mellem kor og skib. I samme hæfte præsenteres i øvrigt arkitekt F. Udall's arbejdsmetode, i.fm. dennes restaurering af kirken i 1880'erne. I hæftet om Sønderholm kirke præsterer forfatteren at følge tårnurets skæbne fra 1660'erne og frem til første del af dette århundrede. I dette hæfte er det i øvrigt de adelige begravelser, der tilgodeses med et selvstændigt kapitel. Her kunne man måske tillægge det en vis ironisk betydning, at Christian Frederik Levetzau til Store Restrup i 1734 lod sin hustru Christence Lindenov Rantzau bisætte i en sort marmorsarkofag. Selv blev han i 1756 bisat ved siden af sin hustru, i en hvid marmorsarkofag.

Ud over disse særlige forhold, fortæller hvert enkelt hæfte som nævnt hovedtrækkene i kirkenes historie, hvad ang. såvel bygning som inventar. Hæfterne er velskrevne, indholdet rigt på såvel generelle oplysninger som de illustrerende detaljer, man kun finder frem til ved grundige kildestudier. For folk med interesse i Nøvling, Volsted, Dall og Sønderholm kirkers historie, er hæfterne naturligvis uomgængelige, men også mere almene kirkehistoriske forhold anskueliggøres, på imponerende begrænset plads. Teksterne er komprimerede, men ikke så det belaster læseligheden. Og sidst, men ikke mindst: Dispositionen er klar, og anvendelig for de fleste danske kirkehistorier. Og mon ikke man kan forvente, at det af forfatteren bebudede hæfte om Frejlev kirke vil følge denne disposition.

Til den præst eller det menighedsråd, der gerne ser en kirkehistorie om netop deres kirke produceret, men som ikke ønsker eller råder over midler til en decideret bogproduktion kan man derfor kun sige: Læs Viggo Petersen's hæfter, og gør så ligeså.

Henrik Gjode Nielsen

Verner Bruhn: En by bliver til. Esbjergs historie 2, 1810-1910, Esbjerg Kommune & Rosendahls Forlag, 1994, 320 s.,

I forhold til tiden for blot 25 år siden har mange byer og egne, ikke mindst på grund af museernes og lokalarkivernes stigende professionalisering, fået en omfattende historieskrivning, som dækker et bredt spektrum af historien. I denne nye situation står den monografiske byhistorie

over for nye udfordringer: Den kan enten blive selektiv og, sammen med en fastholdelse af overblikket, »tage nyt land« i endnu uudforskede områder. Eller den kan vælge at blivde bogen om byen / egnen – det værk, som fortæller alt det væsentlige for den nye eller udenbys læser.

I Esbjerg, hvor jeg havde mit virke som museumsinspektør i 25 år, endevendte vi på de 3 museer og det byhistoriske arkiv, i stilfærdig konkurrence, byens korte, men dramatiske historie. Da jeg første gang læste Verner Bruhns bidrag til den nye Esbjerg-historie i 4 bind, var min første reaktion da også, at der ikke var væsentligt nye oplysninger – det meste havde jeg læst før, ikke mindst i Verner Bruhns eget store forfatterskab fra by og egn. Men så læste jeg påny i indledningen forfatterens ord om målsætningen: *At der er skrevet meget om Esbjergs historie – men ikke i den form.* Og ser man på værket som form, som model for byhistoriske monografier, erkender man: Det kan næppe gøres bedre!

Esbjerg har som bekendt en helt speciel historie: Grundlagt ved lov i 1868 som en vestkysthavn for eksport af levende dyr til England og Tyskland – skabt gennem en lang og hæftig politisk debat, som en blanding af egnsudvikling, modernisering af gamle trafikmønstre (studehandel mm.) og svar på 1864. Dette forløb kræver en forståelse af hele Vestjyllands udvikling og situation i forholdet til det øvrige land, her på tærsklen til en ny tid. Og denne økonomiske og politiske historie mestrer Verner Bruhn til fuldkommenhed. Derved er de første kapitler i »En by bliver til« også blevet et af de bedste stykker regionalhistorie, som endnu er skrevet!

Men egentlig burde det ikke være et særsyn, at by- og egns historie sammenbindes. Heller ikke landets øvrige byer kan forstås uden sammenhæng med oplandet, nabobyerne, større handelsmønstre, kulturstrømninger osv. Men selv i nogle af de nyeste monografier hænger byen frit i luften – selv byjorden er endnu et af de mest forsømte kapitler i dansk byhistorie!

Også i andre kapitler beskrives Esbjergs forhold i samspil med hele regionen, f.eks. afsnittet om *Da fiskerne kom* (skrevet af Poul Holm fra Fiskeri- og Søfartsmuseet), hvor der redegøres for det vestjyske fiskeri, dets teknologiske og sociale udvikling og udspring i kyst- og søfartsmiljøerne. Og Verner Bruhn vender selv tilbage til egnen i historien om, hvordan Esbjerg skulle finde en ny rolle som oplandsby mellem Ribe og Varde.

En anden hovedlinje i bogen er beskrivelsen af, hvordan en by opstår »af ingenting«. Ved loven om Esbjerg Havn var der nemlig ikke eet ord om en by. Byer var dengang »købstæder« – og endnu mange år efter at nybyggerbyen var begyndt at vokse frem, forventede mange, at den ville forsvinde igen. Men i øvrigt må dokumentationen af byens opståen vække misundelse hos

os, der endnu ikke aner, hvordan og hvornår vore middelalderbyer er opstået! Historien om den første byplanlægning 1870-1886 er grundigt beskrevet, med mange også for mig nye oplysninger - men ellers er det tydeligt, at Verner Bruhn ikke har lagt stor vægt på byens fysiske udvikling, som da også er beskrevet udførligt i andre værker. Læseren er derfor ladet lidt i stikken mht. kortmateriale og fornemmelsen for byens enkelte gader og kvarterer.

Nej, Verner Bruhns interesse ligger nu, som før, i den politiske historie: Historien om, hvordan byen blev udskilt af et landsogn, skulle skabe eller tilkæmpe sig egne institutioner samt opbygge et bystyre med basis i de mange grupper og interesser, der egentlig kun havde *stedet* Esbjerg til fælles: Eksportørerne og grossererne, det nye mellemborgerskab, arbejderklassen, fiskerne osv. – De mange kampe i det nye bystyre ser Verner Bruhn som dels en proces mod »politisk modenhed«, dels som en afspejling af den samtidige nationale strid om begrebet »demokrati«.

Til gengæld synes jeg, at Verner Bruhns meget »politiske øje« gør ham noget blind for Esbjerg som kulturernes møde- og kampsted. Han beskriver de mange strømninger, der blev bragt med til/ slog rod i byen: Indre Misssion, afholdsbevægelsen, grundtvigianerne, socialismen, værtshuskulturen osv. – men han prøver ikke at sætte alt dette ind i en større kulturhistorisk sammenhæng, f.eks. som sammenstød mellem land- og bykultur, nyt og gammelt, livsformer, mentaliteter m.v. Især i »den amerikanske tid« i 1890'erne (som forfatteren nådigt nedtoner) ligger der et enestående materiale, både til en økonomisk analyse af tab og gevinst i en af Danmarkshistoriens største grund- og byggespekulationer, og til en analyse af sociale og kulturelle normers sammenbrud, opretholdelse og skabelse i det moderne industrisamfunds barndom.

I slutkapitlet diskuterer Verner Bruhn Esbjergs særpræg – og idet han (igen forbillidigt i byhistorie) ser ud på andre danske byer, konstaterer han, at *de grundlæggende udviklingstræk ikke [var] anderledes end i andre byer* (samme industrialisering, klasser, kvarterer osv.) – men at det særlige ved Esbjerg var manglen på en gammel by; at alt skulle bygges op fra grunden: *Det unikke ved Esbjerg er, at byen skulle etableres, mens den blev til.*

Værket, som har en meget smuk og indbydende lay-out (f.eks. forsiden og kapitel-indgangene), er forsynet med en god gennemgang af kildegrupper samt person- og emnelister – og også i teksten henviser forfatteren ofte til relevant litteratur. Næste bind i byhistorien, som er redigeret af byens museer og arkiv, bliver bind 1: Oldtiden og landbosamfundet frem til 1850 også et utraditionelt bidrag til genren »byhistorie«!

Peter Dragsbo

Ebba Waaben: Christian 4. s salpeterværker. Udg. Kirsten-Elizabeth Høgsbro og Knud Waaben (Studier og kilder 8). Rigsarkivet/ G.E.C.Gad 1995. 228 s.

Ved fremstillingen af krudt skal man bruge trækul, svovl og salpeter, det sidste i ret så store mængder. Selv om salpeter også vides at være brugt til lægelige formål, til at helbrede heste med dårligt ben eller syge køer (til sidstnævnte formål blandet med svovl, muskatblomme og laurbær!), var det dog naturligvis stedse de militære formål, der nødvendiggjorde en salpeterproduktion i Danmark-Norge. Man importerede salpeter fra Polen og andre Østersøstater, men under Frederik 2. fandt man det på grundlag af erfaringerne fra Syvårskrigen 1563-70 nødvendigt i højere grad at være selvforsynende med råvarer til krudtfremstillingen.

Man klarede sig længe med kongeligt beskikkede salpetersydere, der som omvandrende håndværkere drog omkring fra sted til sted i det distrikt, der var blevet dem tildelt (i 1609 var der 17 sådanne og udelukkende i Østdanmark), men tøjhusregnskaberne afslører, at deres leveringer af salpeter til kronen var højst svingende og utilstrækkelige. Her ligger en af grundene til, at Christian 4. fra 1615 tog fat på anlæggelsen af en række faste salpeterværker, men det kongelige initiativ skal naturligvis i almindelighed ses i forbindelse med den stort anlagte statslige erhvervspolitik, som kongen satte i gang efter Kalmarkrigen. Det private skulle overalt erstattes af det statslige initiativ og industrien skulle bringes op på et meget højere niveau. Eftertiden har kaldt denne politik for merkantilisme. 1615-20 opførtes således en række salpetersyderier i Danmark. Om dette handler arkivar Ebba Waabens bog, som er et resultat af mange års majsommelig og systematisk gennemgang af arkiverne, og som nu er udgivet posthumt.

Denne læerde og detaljerede afhandling lægger endnu en interessant brik til forståelsen af Christian 4.s ambitiøse erhvervspolitik i landets og kongens lykkelige år før ulykkerne i 30-årskrigen skulle udhule økonomien. Det er disse års store økonomiske investeringer og satsninger, der imponerer – udrustningen af de mange ekspeditioner til fjerne himmelstrøg, bygrundlæggelserne, det ambitiøse byggeri ikke alene af slotte og fæstninger men i høj grad af diverse økonomibygninger, ladegårde, bryggerier, fabrikker, vejanlæg og postruter, fiskedamme og så videre.

Christian 4. har i denne korte periode 1613-1625 penge til sin rådighed som sjældent set i dansk historie, og hvad der måske er det mest interessante: han bruger dem, og han bruger dem langt fra (som myten om Christian 4. altid

gerne har villet fremstille det) alene på militæret eller på prestigebetonet pragtbyggeri og luksus, men i høj grad på landets almindelige økonomiske udvikling. Det er i grunden dybt uretfærdigt, at kongens økonomiske eftermæle spottende blev formuleret på hans eget motto: RFP = Riget fattes penge! Nok slog meget af denne økonomiske politik fejl og mange af de store investeringer gik tabt (og det var der mange grunde til!), og nok har senere tiders liberalistisk tænkende økonomer og historikere med jævne mellemrum kastet vrage på merkantilismens stærke statsstyring af erhvervslivet, men ambitionerne, dimensionerne og dristigheden i tidens mange projekter aftvinger alligevel ganske megen respekt.

Ebba Waabens bog om Christian 4.s salpeterværker giver os endnu et interessant indblik i en hidtil ret så upåagtet side af denne erhvervs politik. Efter en generel og meget lærerig indledning om salpetersydningen i Danmark 1560-1660 med flittig anvendelse af Kancelliets Brevbøger samt af den (forbløffende) store, samtidige europæiske litteratur om emnet (iøvrigt samlet i en nyttig litteraturliste bagerst i bogen), bruges langt størstedelen af bogen til en detaljeret beskrivelse af de ialt 16 projekterede salpeterværker ordnet topografisk, så f.eks. lokalhistorikere hurtigt vil kunne orientere sig indenfor deres eget geografiske område.

Mest »kød« synes der at være på de sjællandske værker. Et kongeligt salpeterværk var et ret så imponerende anlæg. Der skulle bygges stuehus til syderen, sydehus til kogningen, men først og sidst skulle der bygges nogle utrolig store salpeterlader til opbevaring af den nitratholdige jord, som i tonsvis blev opgravet i bøndernes huse, stalde og møddingspladser. Ebba Waaben gennemgår omhyggeligt bygningen af de kæmpestore salpeterlader, nogle af dem var op til 100 meter lange! Enorme stråttækte bygninger, der ville kunne sætte selv vikingetidens berømte kongehaller i skyggen! Denne kolossale investering i faste bygninger og inventar understreger om noget formatet i Christian 4.s industripolitik.

Bogen afsluttes med en kort gennemgang af salpetersydningen i Danmark fra 1660 til napoleonskrigens tid, herunder en fuldstændig gengivelse af et herligt lille skrift fra 1812 af den store H.C. Ørsted: *Kort anvisning til at koge Salpeter* stilet til »Mine kjære Landsmænd af den hæderlige Bondestand«. Dette skrift er så instruktivt og herlig pædagogisk, at anmelderen på stedet forfalder til at tro, at selv han kunne fremstille salpeter i baghaven om nødvendigt.

Historien om de danske salpeterværker er dog langt fra en succeshistorie. For det første var den aldrig nogensinde rentabel, for det andet lagde den ganske voldsomme byrder på den i forvejen plagede bondestand. Selv Christian 4.

synes til sidst at have indset dette. Ebba Waaben henviser således til et brev kongen i 1647 skrev til rigsrådet, *at salpetersyderiet formentlig kun bragte riget ringe profit, medens det tilføjede såvel bønderne som skovene ikke ringe ulejlighed og skade* (s.193).

Det var kronens bønder det gik ud over i form af stigende ægtkørsel med brænde og jord, samt den idelige og generende opgravning af deres lerstampede stue- og ladegulve. Netop den stærke understregning af denne side af Christian 4.s salpeterprojekt er bogens styrke, og man får i høj grad endnu engang understreget det faktum, at omkostningerne ved Christian 4.s energiske og ambitiøse projekter blev båret af kronens bønder!

Man kunne umiddelbart frygte, at en industrihistorisk afhandling som denne ville blive knastør og teknisk, men dette er langt fra tilfældet. Det kildemateriale, som Ebba Waaben lægger frem for sine læsere (blandt andet beskikkelsesbrevene for de kongelige salpetersydere) åbner op for et væld af interessante og morsomme kulturhistoriske oplysninger. For eksempel får Anders Aagesen i Haderslevhus og Koldinghus len i sit beskikkelsesbrev fra 1621 strengt forbud mod at grave nitratholdigt jord *udi præsternes studerekamre eller stuer uden præstens bevilling* (s.32), hvilket jo da var et hensyn at tage til den hellige præstestand! For at undgå gentagende opgravninger af stuegulvene fyldte bønderne ofte sten og sand i hullerne efter sydemesterens seneste besøg, men noget sådant blev naturligvis på det strengeste forbudt. Den idelige opgravning af gulvene i bøndergårdene føjer en ny (og for anmelderen) ukendt dimension til beskrivelsen af den danske bondestands forværrede vilkår i 1600-tallets Danmark. Vi jyder må så trøste os med, at det ifølge Ebba Waabens undersøgelser først og fremmest gik ud over de sjællandske bønder! (s.191). For at den opgravede jord kunne blive så velegnet som mulig til salpeterudvinding, anbefales det bønderne at blande den med ukrudt fra kirkegårde (s.212), eller endnu bedre at vande den med gammel urin fra en mand, der har drukket vin! (s.18).

Det eneste der forekommer som en mangel i denne interessante afhandling er en ordliste, som forklarede de mange tekniske udtryk – risege, spærtræ, åstræer, remme, suler osv. i samt en nøjere præcisering af de anvendte måleenheder; på side 34 opgives salpeterladerens længde i anslåede meter, medens deres bredde anslås i sjællandske alen! Bruges der udenlukkende sjællandske alen i Danske Kancellis korrespondance, for eksempel når det drejer sig om de nævnte bygningsplaner for Dronningborg lens salpeterværk ved Randers?

Hans Bjørn

Palle Uhd Jepsen: Harpuner i Arktis. Hvalfangst ved Svalbard i 1600-årene. Fiskeri- og søfartsmuseet 1994. 144 s.

Christian 4.s første årtier ved magten i Danmark-Norge har altid stået som et strålende højdepunkt for landenes erhvervsliv. Stribevis af visionære planer udgik fra den kongelige pen, nogle helt urealistisk ambitiøse, men andre såre fornuftige og givtige, i al fald hvis man vurderer dem på lidt længere sigt. Vi kalder den førte erhvervspolitik for merkantilisme. Denne skulle tjene til at gøre landet selvforsynende med de varer, som man i dyre domme måtte importere fra udlandet, og den skulle fremme en større udnyttelse af Danmark og Norges egne naturgivne ressourcer.

Det mægtige og vidtstrakte Ishav mellem Norge og Nordpolen blev på trods af de umenneskelige strabadser, det bød sine udnyttede, i årene efter 1600 en sådan ny og spændende ressource på grund af rigdommen på hvaler. Fra begyndelsen af det 17. århundrede og 200 år frem blev der af især nederlandske, engelske og dansk-norske hvalfangere dræbt op imod 200.000 grønlandshvaler og dertil et stort antal mindre hvaler i de arktiske farvande, der således udviklede sig til et betydeligt europæisk økonomisk kraftfelt, og derfor naturligvis også til et politisk følsomt område, som Christian 4. måtte interessere sig for, dels af territoriale grunde (Nordøstpassagen var et af tidens store drømmeprojekter), men naturligvis også for at få del i hvalfangsten (jævnfør nutidens slagsmål om fiskekvoter).

Den dansk-norske hvalfangsts historie i denne periode er skrevet af Sune Dalgård i 1962, men Jepsens bog er en spændende, velskrevet og let læst indføring i hvalfangstens historie generelt inden for de tre geografiske tyngdepunkter i det nordatlantiske område: Baskerlandet, Labrador og Svalbard, dog med størst vægt på det sidstnævnte område, og på den ældste fase ca. 1600-1660, da hvalfangerne ikke formåede at flænse hvalerne og koge deres spæk ude på havet (såkaldt pelagisk hvalfangst), men var afhængige af faste landstationer i selve det arktiske område (såkaldt kystnær hvalfangst).

Forfatteren er grundigt inde i den forbløffende righoldige internationale litteratur om arktisk hvalfangst (fornem litteraturoversigt bag i bogen), og han citerer flittigt derfra. Især er kapitlet om den første succesrige overvintring på Svalbard 1633-34 spændende læsning takket være flittige citater fra lederen kaptajn Jacob Van der Brugges udførlige dagbog, en fin parallel til Jens Munks beretning om overvintringen i Hudson Bay nogle få år før.

Bogens absolutte styrke er, at forfatteren som en anden Thorkild Hansen lader sine egne per-

sonlige oplevelser fra en arkæologisk ekspedition i 1979 til de gamle hvalfangerstationer på Svalbard supplere de mere nøgterne historiske data: *Medens der blev gjort klar til at sejle tilbage til ekspeditionsskibet, sad jeg i læ af en af de gamle spækovne, der hørte til den nederlandske spækstation Smeerenburg anlagt i 1614, og den gamle historie blev nærværende. Man kunne næsten fornemme lugten af brændt hvalspæk, høre støj og stemmer og forestille sig hektisk travlhed* (s.31). Jepsen er god til at gøre sit stof levende og dramatisk, men et godt råd vil alligevel være i fremtiden at økonomisere med dette talent. Sproget er ind imellem unødigt blomstrende; dokumenter hentes frem af de støvede arkiver, og vendinger som: *en hilsen fra den store arktiske slagteplads og hvalrosser der bliver slået ned for føde i en ufattelig blodrus*, ligesom i øvrigt bogens titel *Harpuner i Arktis* kan illustrere dette! Noget af det skyldes dog sikkert forfatterens dybe økologiske engagement, hans udtalte indignation over den grove udnyttelse af Ishavets hvalbestand i fortid som i nutid.

Teksten ledsages af en række fremragende billeder optaget på stedet af forfatteren selv, samt af flotte gengivelser af gamle kobberstik og kort, som for nogle vedkommende ikke tidligere har været offentliggjort. Der ligger især et stort og meget fortjenstfuldt arbejde bag denne bogs fremragende billedvalg, der sjældent er set bedre. Tekst og billeder fortæller således i smuk samdrægtighed hvalfangstens dramatiske historie. I en kort og hektisk sommerperiode skulle mænd i spinkle 7-mands både indfange og harpunere kæmpestore hvaler på et oprørt og farligt hav, derefter bugser de tunge dyr ind til landstationen, hvor de blev skåret op og spækket kogt til olie. Netop tranolien var nøglen til hvalfangstens betydning for det ekspanderende og råstofhungrende europæiske marked i 1600-årene, i forfatterens dramatiske sprog kaldet *olieeventyret*, ja sågar *verdens første olieboom* (s.5). Det sidste turde dog være en flothed, der helt glemmer oldtidens fantastisk vigtige (oliven)olieproduktion. Fedtstoffer har altid været efterspurte handelsvarer, men netop her svigter forfatteren sin læser.

Der mangler ganske enkelt et par kapitler, der skulle gøre rede for, hvorfor behovet for hvalolie blev så stort i 1600-tallets Europa, hele den industrihistoriske side af sagen (især oliens anvendelse i en stærkt ekspanderende tekstilindustri), samt ikke mindst den kulturhistoriske vinkel, for eksempel anvendelse af tran til den første større gadebelysning i Europa. Selv sådan en lille by som Århus havde i 1821 40 tranlamper i sine trange gader, og dengang før gaslygternes tid syntes man, at det var et stort fremskridt! Kort sagt savner man en nøjere beskrivelse af baggrunden for og årsagerne til olieboommet i 1600-tallets Europa. Til gengæld får man

så meget andet interessant at vide i denne smukke bog, der varmt anbefales læsere med såvel historiske som naturhistoriske og geografiske interesser.

Hans Bjørn

Ib Gejl (red.): Århus. Byens historie 4, 1945-1995. Århus Byhistoriske Udvalg 1995. 353 sider ill. 350 kr.

Med dette bind om tiden fra 1945 til 1995 har Århus byhistoriske Udvalg begyndt udgivelsen af et firebindsværk om Århus bys historie. Udover den kortfattede etbinds byhistorie, som "universitetslærerne" udgav i 1965, skal man helt tilbage til *Aarhus gennem Tiderne* fra 1939-1941 for at finde en større samlet fremstilling af byens historie. Nu er det en kreds af forfattere, hvoraf de fleste er tilknyttet Erhvervsarkivet, som giver deres bud på Århus' historie. Der er ikke tale om en egentlig videnskabelig afhandling med fuldt noteapparat, men om en fortællende fremstilling, der søger at indfange de store linier, dokumenteret med enkelte noter. Bindet er disponeret i fire hoveddele om byens rum, mennesker, liv og styre.

I den første del giver John T. Lauridsen en engageret præsentation af den offentlige planlægning i Århus kommune og den samtidige debat herom. Vi hører om planlæggernes tilsyneladende stigende magt, udarbejdelsen af egn- og regionplaner, om hvordan væksten i 1960'erne blev langt voldsommere end forudset, og om hvordan lavprisvarehuse, boligelskaber og konkurrencen mellem de mange små kommuner før kommunalreformen i 1970 gjorde, at bebyggelseskoncentrationerne i flere tilfælde kom til at ligge andre steder end forudsat i planerne. Herefter gennemgår Lauritsen projekterne fra 1950'erne og 1960'erne om voldsomme gadegenembrud i bykernen, den stigende privatbilisme i 1960'erne og 1970'erne, etableringen af indkøbscentre, fremvæksten af parcelhuskvarterer og industrialiseret etagebyggeri som Gjellerupplanen. Endelig afslutter Lauritsen sin del med reaktionen mod senmodernismens funktionsopplittede by, den begyndende »stenbros romantik«, hvor de mere velbjergede begyndte at søge tilbage til bymidten i 1980'erne, og hvor ønsket om en noget bredere bygningsbevaring end den, der kunne henlægges til Den Gamle By, fik en vis gennemslagskraft fra omkring 1970 hjulpet på vej af borgmester Bernhardt Jensen, Peder Jensen og N.J. Israelsens bog om *Mejlgade* fra 1968 samt den gryende lejer- og beboerbevægelse.

Delen om menneskene består af to afsnit. I det ene redegør Henrik Vedel-Smith talmæssigt for befolkningsudviklingen med dens tilvækst

frem til 1960, tilbagegang i 1960'erne og 1970'erne og en fornyet tilvækst fra 1980, befolkningens aldersfordeling, til- og fraflytning samt den nye gruppe af fremmede, som blev synlige omkring 1970. I det andet afsnit inddræiser Rolf Engell levevilkårene med udgangspunkt i de skiftende samlivsformer fra kernefamiliens velmagtsdage i 1950'erne over kvindefrigørelse og alternative livsformer til nye parforhold i 1990'erne. Engell opdeler perioden i tre underafsnit efterkrigsgenerationen 1945-1960, parcelhusgenerationen 1960-1975 og tilskudsgenerationen 1975-1995, hvor hvert afsnit er bygget op omkring familieformer, socialrelaterede sygdomme og boligbyggeriet.

Delen om byens liv består af fire afsnit om arbejdet, fritiden, uddannelse og kriminalitet. I det første karakteriserer Erik Korr Johansen byens erhvervsstruktur og konstaterer, at væksten i den private og offentlige service begyndte tidligt i Århus sammenlignet med andre danske provinsbyer. Også transportsektoren voksede, fordi det lykkedes at udbygge Århus' allerede etablerede rolle som trafikknudepunkt. Havnen blev udvidet flere gange, og i begyndelsen af 1960'erne blev byen basishavn for den oversøiske liniefart, landets anden ved siden af København. Fremstillingserhvervene gennemgik derimod en markant tilbagegang i 1970'erne, ligesom det også skete i Østdanmark og de øvrige dele af Århus og Vejle amter, men i modsætning til det øvrige Jylland, hvor arbejdsstyrken i sektoren voksede. Århus bevarede imidlertid sin bredt sammensatte branchestruktur, og efter 1980 stabiliseredes situationen, således at antallet af beskæftigede i sektoren herefter forblev nogenlunde konstant. Korr Johansen behandler også forandringerne i industriens lokaliseringsmønstre, hvor overgangen fra togtransport til lastbiler spillede en stor rolle, og strukturændringerne i detailhandlen, hvor den første selvbetjeningsbutik dukkede op 1950 og landets første Bilka Lavprisvarerhus i 1970.

Herefter følger to lange afsnit om fritid og uddannelse. I fritidsafsnittet gennemgår Ib Gejl stort set alle organiserede fritidsaktiviteter fra idræt til Wagneropførelserne i Kjær & Richters Musikhus fra 1982, og fra Bruno Martinos orkesters optræden i 1950'ernes Århusal til Niels Malmros' film. I uddannelsesafsnittet gennemgår Jørgen Fink de forskellige undervisningsanstalters historie først i tiden 1945-1958, derefter 1958-1975 og så 1975-1995. Endelig afsluttes denne del med Maibrith Baggers korte afsnit om kriminalitet.

I den sidste del skriver Henrik Fode om den kommunale forvaltning og politik med indførelsen af magistratsstyret 1950 og kommunalreformen i 1970 som hovedpejlemærker i et bystyre, hvor socialdemokratiet igennem hele perioden har haft en dominerende position.

Det er således en fremstilling, der dækker mange emner, som det er lykkedes forfatterne at strukturere og fremlægge i en djærv og klar stil. Netop fordi der både er mange forfattere og mange emner, havde det måske været en ide med en afslutning, hvor linierne blev sammenfattet. Vægtningen af de forskellige emner kan diskuteres. En puritansk anmelder vil jo nok synes, at forlystelseslivet (73 sider) breder sig vel rigeligt i forhold til afsnittet om arbejdet (52 sider), hvor der godt måtte have været plads til en præsentation af nogle eksempler på de teknologiske ændringer, der slår igennem i perioden, både hvad angår bygninger, maskiner og arbejdsorganisation. For bygningernes vedkommende havde det f.eks. været oplagt at tage udgangspunkt i de fine luftfotografier, der bringes. Hvad er det egentligt vi ser? Og strengt taget må man vel også sige, at det er meget lidt vi hører om selve arbejdet, når nu afsnittet har fået overskrifter »på arbejde«.

Endelig kan man overveje, hvordan den givne ramme, byen, er blevet anvendt, og her kan det måske undre, at der ikke i højere grad er anlagt et kulturgeografisk perspektiv især i afsnittet om byens rum, således at byens socialtopografi og erhvervslokalisering fremstår klarere. En anden måde at karakterisere den valgte ramme er ved at sammenligne forholdene i Århus med andre byer eller hele landet. Det gør forfatterne i flere afsnit, kort og antydningstvist, men det er nok til, at man får en fornemmelse af, hvad der er specifikt for Århus. Dette bind af den nye Århus historie giver læseren lyst til at vide mere både om Århus og andre byer, og det er vel ikke noget helt ringe resultat.

Caspar Jørgensen

Hans Schultz Hansen: *Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993*. Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland og Fælleslandboforeningen for Nordslesvig. Aabenraa 1994. 446 s.

Ved udgivelsen af *Det danske landbrugs historie I-IV* i 1988 skulle sønderjyderne lede længe for at finde omtale af den særlige landbrugshistorie på deres egn. Blandt andet dette har været baggrunden for at udgive det foreliggende værk. Med Hans Schultz Hansens kyndige pen har vi nu fået et bind som både indholdsmæssigt og udstyrmæssigt står på højde med det bedste i firebinds værket fra stavnsbåndjubilæumsåret, og som for den sags skyld kan betragtes som et supplerende femte bind.

Bortset fra den fede marskjords muligheder har sønderjysk landbrugs jordbundsmæssige og tekniske betingelser ikke adskilt sig fra det øvri-

ge lands. Forskellene bunder i institutionelle faktorer som ejendomsret, politik og kultur, og det giver bogen løbende god dokumentation på.

Det er vanskeligt at tale om det sønderjyske landbrug. Helt frem til 1920 gik forskellene ofte mere på langs mellem marsken, heden i midtlandet og den gode morænejord i øst end mellem nord og syd. Den dag i dag gør de naturgivne forskelle det ofte vanskeligt for det sønderjyske landbrugs organisationer at finde fælles fodslag.

De slesvigske bønder oplevede en markant velstandsfremgang i de fire årtier efter 1830, hvad der fik indvirkning ikke kun på levevis og arkitektur, men også på udviklingen af en selvbevidst gårdmandsstand. Bondepolitik og national bevægelse kom herved til at gå op i en højere enhed, i Nordslesvig som en tilslutning til den danske bevægelse vendt mod det tyskdominerede bureaukrati i byerne, i Sydslesvig som en tilslutning til den slesvig-holstenske bevægelse hvor bønderne og byernes embedsstand stod sammen og betragtede kongeriget som en underudviklet udsøgte af de rige hertugdømmer.

De fleste nyskabelser kom sydfra, først Holsten, så Sydslesvig og sidst Nordslesvig. Det gælder sparekasser, landboforeninger, landbrugsskoler og nye metoder som f.eks. mergling. Generelt ser det ud til at Holsten og dele af Sydslesvig var et skridt foran frem til slutningen af 1800-tallet, hvorefter landbrugsudviklingen i Danmark tog fart og siden har ligget foran den slesvig-holstenske. På et væsentligt område var Slesvig-Holsten dog bagefter, nemlig i afskaffelse af godsejernes indflydelse. Livegenskabet blev først afskaffet i 1805 og hoveriet i 1863. Godsernes stilling som selvstændige retsområder blev nok begrænset i 1853, men fortsatte på områder som politi, militær og næringssager. Ar-sagerne til forskellighederne diskuteres ikke, da bogens emne er det sønderjyske landbrug per se, dog af og til med udblik til Danmark. Men det er nærliggende at se netop godserne som både udviklingens dynamo og begrænsning. Godsejerne og storbønderne havde med deres økonomiske ressourcer og kontakter til den kontinentale udvikling langt bedre forudsætninger for at iværksætte nye tiltag og indføre nye metoder, således som kongerigske godsejere med tyske forbindelser også er et eksempel på. Men de gode tider blev en sovepude for det slesvig-holstenske landbrugssystem, som efter 1860 relativt set stod i stampe. Med landbrugskrisen fra 1880 kom den hidtidige indrullering i verdensøkonomien gennem korn- og kvægekspert under kraftigt pres. Det tyske svar herpå var som bekendt en beskyttelse af storbøndernes kornproduktion, samtidig med at bønderne i Nordtyskland kunne nyde godt af det store marked i Hamburg. I forhold hertil fik de danske bønder verdensmarkedet at føle for fuld udblæsning og var derfor tvunget ind i at forcere omstillingsprocessen i

retning af at finde landets komparative fordele. De sønderjyske bønder kom her i en uheldig stilling, idet mejeridrift ligesom i Danmark var det mest udbredte. De gik derfor ind for frihandel, men måtte finde sig i kejserrigets fordyrende told på foderkorn og foderkager. En anden forskel mellem de danske bønder i Nordslesvig og de tyske i Sydslesvig var, at førstnævnte var langt mere involveret i demokratiets udvikling og i de mange folkelige bevægelser. Nordslesvigernes sprogligt-kulturelle forankring i det nordiske var således langt mere afgørende end den statslige fundering i det tyske efter 1864.

Der er hidtil ikke skrevet samlet om andelsbevægelsens udvikling i Sønderjylland. Med denne landbrugshistorie rådes der noget bod herpå. Andelsmejerierne kom til Slesvig på samme tid som i Danmark og opnåede også stort set samme udbredelse. Andelsslakterier blev først etableret efter 1920, selv om der omkring århundredskiftet var et par forsøg på Østkysten, hvor svineproduktionen var koncentreret. Men der var ingen markedsmæssig basis for andelsslakterier, så længe de store private slagterier i Hamborg gav en god pris for bacongrise til det engelske marked, og så længe der var god afsætning og let jernbanetransport til de tyske industribyer for store tunge svin. Som helhed nåede andelsbevægelsen ikke samme styrke i Sønderjylland som i det øvrige Danmark, heller ikke efter 1920. Det er desuden karakteristisk at jo tættere man kom grænsen, desto oftere så man også at der stemtes efter mængde og ikke efter princippet én mand – én stemme.

Fra 1870'erne oplevede det slesvigske landbrug nogle af de samme intensiveringstendenser som i Danmark. Korn- og rodfrugtarealet øgedes, det samme gjorde brugen af kunstgødning, og der blev opdyrket ca. 45.000 ha hede. Men stadig var der store forskelle. Før 1. Verdenskrig var 62% af landbrugsarealet stadig udlagt til græs i Slesvig, medens det i Danmark kun var 38%. Kvægfedning var dermed stadig en væsentlig del af det slesvigske landbrug, medens mejeribrug var krumtappen i dansk landbrug.

Første Verdenskrig bød på mange vanskeligheder hvoraf én, arbejdskraftmanglen, blev afhjulpnet af russiske krigsfanger. Men medens især landarbejderne måtte lide store afsavn, var mange bønder i stand til at tjene krigsformuer. Dem kom mange hurtigt af med igen efter krigen i forbindelse med låneomlægning og kroneopskrivning. Resultatet blev oprettelsen af den højreanarkistiske selvstyrebevægelse med Cornelius Petersen i spidsen, således som forfatteren også tidligere har beskrevet i en artikel i *Bol og By* (1994:2). Bondens Selvstyre og en række mindre bevægelser forsvandt dog alle i takt med at konjunkturerne bedredes i slutningen af 1920'erne.

Med 1930'ernes krise vendte de hurtigt tilbage igen, især i form af Landbrugernes Sammenslutning (LS) som fik en kraftig opbakning i det sønderjyske. 70% af alle landbrugere var medlemmer, da tilslutningen lå på sit højeste, hvilket skal ses på baggrund af at tvangsauktionernes antal var 4-5 gange så stort som i det øvrige land. Det sønderjyske LS blev derfor også blandt de mest aktivistiske. For nogle var skridtet til nazismen ikke så stort. Det fik i Sønderjylland den yderligere vinkel at det tyske mindretal blev grebet af Hitler og søgte at benytte krigssituation til en agitation for en ny grænse-dragning. Forfatteren giver en fyldig og fin beskrivelse af mellemkrigstiden. Derimod lader behandlingen af perioden 1939-1950 meget tilbage at ønske. Den spises af med kun to tekstsider.

De sidste 85 sider af bogen behandler den bekendte udvikling efter 1950 med mekanisering, specialisering, afvandring, kriser m.m. Det mest sigende er vel, at den sønderjyske udvikling nu ikke mere adskiller sig fra den øvrige danske. Af særlig værdi er et rids på tyve sider over det sydslesvigske landbrug 1920-1990.

Selv om bondebruget er i centrum af beskrivelsen, har Schultz Hansen også et godt blik for bredden i landbosamfundet. Det gælder såvel sociale forhold, udvandring, arbejdstider som foreningsliv, kultur og religion. Det sker bl.a. ved at forfatteren ud fra sit store lokalhistoriske kendskab inddrager en lang række velvalgte, lokale eksempler til at illustrere udviklingstendenserne. Værket rummer ikke nye og overraskende tolkninger, men giver en bundsolid og bredtdækkende skildring der præsenteres i et godt sprog og i et smukt udstyr.

Flemming Just

Lars K. Christensen: Smedesvend og friherre. Maskinarbejde og arbejdskultur i København 1890-1914, Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie Skriftserie nr. 36, 1995. 142 s., 200 kr.

I slutningen af det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede skete der en afgørende forandring i danskernes måde at arbejde på: i løbet af få generationer blev tusinder af husmænd, landarbejdere og håndværkere til industriarbejdere. Det var en forandring som var mere radikal end noget andet der var sket, siden vi 6000 år tidligere havde opgivet jæger- og samlertilværelsen for at blive bønder.

Med disse ord indleder Lars K. Christensen sin bog om maskinarbejde og arbejderkultur i København i perioden mellem den Nordiske In-

dustri-, Landbrugs- og Kunststudstilling og udbruddet af første Verdenskrig. Udsagnet er valgt, fordi det både spejler forfatterens engagement og demonstrerer den betydning, han til lægger sit emne. Men det er desværre også et eksempel på, hvordan lidenskab kan være ødelæggende for videnskab. Et misforhold, der går som en rød tråd gennem hele fremstillingen, og det kan derfor undre, at den er blevet "blåstemplet" af Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie.

Bogen fortæller historien om den moderne arbejderkultur, og det er forfatterens erklærede ambition at afdække *tegn på udvikling af en moderne arbejderkultur i form af en respektabel livsstil og en strategisk tænkemåde*. Der er altså ikke tale om hverken håndværkets, teknikken, teknologiens eller arbejdets historie, men om en fremstilling, som lægger hovedvægten på arbejdets kulturhistorie. Det er derfor naturligt, at forfatteren har valgt arbejdererindringer som sit kildegrundlag. Grundmaterialet er hentet ud af de mange livshistorier, som blev indsamlet i forbindelse med Nationalmuseets Industri-, Arbejder- og Håndværkerundersøgelser i begyndelsen af 1950'erne. Det er, med dette som udgangspunkt, forfatterens ønske at skildre en arbejderkultur i forandring og med de københavnske maskinarbejdere som eksempel at vise, hvordan deres arbejderkultur i stadig højere grad blev tilpasset det moderne samfund og den industrielle arbejdsform.

I bogens første kapitel tager Christensen begreberne arbejde og kultur under kærlig behandling. Her præsenteres fremstillingens teoretiske fundament. Det er næppe henvendt til smede og maskinarbejdere, og selv for den trænede læser kan det være vanskeligt at finde hoved og hale i de mange teoretiske udredninger. Gode gamle Marx og de tre ordekvilibriste Lukács, Thompson og Habermas føres til overflod som vidner. Men man lades som læser tilbage med en uklar fornemmelse af, hvad de mange skriftsteder skal bruges til. En fornemmelse, der øjensynligt deles af forfatteren, idet han efter en længere gennemgang af arbejdskraftsbegrebet skriver: *Men denne teori er samtidig så abstrakt og ufuldstændig, at den ikke i sig selv kan danne grundlag for en analyse af den konkrete virkelighed*.

I de efterfølgende otte kapitler behandler forfatteren værkstedsbegrebet, teknikken betydning for værkstedets og arbejdets organisation, forholdet mellem arbejder og ledelse, lønsystemer, rangorden, normer, disciplin og renlighed samt social organisering.

Gennem udvalgte citater fra det store materiale belyses de forskellige emner set fra håndværkernes synsvinkel. Det giver et interessant billede af, hvordan arbejderne opfattede forholdet til ledelsen, det indbyrdes hierarki, normer og så videre. Materialet kom til veje dels efter en

kampagne i fagblade og dagspressen, hvor industriarbejdere og håndværkere opfordredes til at indsende deres erindringer, dels efter et omfattende opsøgende arbejde på pleje- og alderdomshjem. Endelig blev der af jern- og metalindustrien udskrevet en konkurrence om de bedste erindringer. Materialets ophavssituation og sammensatte karakter giver således anledning til at rejse en række metodiske spørgsmål omkring dets relevans og udsagnskraft set i forhold til den valgte problemstilling. Eller sagt med andre ord, man kunne have ønsket sig en mere kvalificeret stillingtagen til kildernes kognitive og normative elementer.

Problemet kommer klarest til udtryk, når Christensen bruger erindringsstoffet til rent kvantitative analyser vedrørende arbejdskraftens størrelse, det gennemsnitlige antal maskiner i værkstederne og organisationsgraden. Forfatteren har desuden den uvane at overlade besvarelsen af en række helt centrale spørgsmål til læseren. Der er for mange formuleringer som for eksempel: "det ser ud til", "vi ved ikke", "man kan med en vis ret formode", og "der synes at være". Forfatteren er opmærksom på det problematiske i dette forhold, men ikke desto mindre drages der på baggrund af simple talopgørelser, oven i købet på et meget spinkelt grundlag, vidtgående konklusioner. Det er desto mere forstemmende, fordi der eksisterer et fyldigt statistisk kildemateriale til belysning af disse forhold, som oven i købet for store deles vedkommende er trykt. Det ville have kostet ringe ulejlighed at inddrage dette materiale, og det ville have styrket fremstillingen væsentligt.

En række eksempler hentes fra nogle af Københavns største arbejdspladser, herunder Orlogsværftet, Hærens Laboratorium og DSBs Centralværksted. Men er disse statsejede virksomheder repræsentative, og kan udsagn om produktion og organisering uden forbehold sammenholdes med de, der er indsamlede fra de mindre og mellemstore private københavnske værksteder?

Forfatteren er som nævnt drevet af et lidenskabeligt engagement. Det er til en vis grad forståeligt, for det er en spændende periode og et på mange måder enestående materiale. Men det tager overhånd. Der lægges for stor vægt på de spektakulære udsagn, og det gode gamle håndværk forherliges. Hermed gøres den ny teknologi til syndebug, og håndværkerne fremstilles som umælende ofre for den omsiggribende effektivisering og sociale disciplinering. Det er rigtigt, at man på en række virksomheder på dreje-, fræse- og revolverbænke udførte rutinepægede arbejdsopgaver, men det er at gå for vidt at tolke det som masseproduktion. Det kan selv den bredeste definition af begrebet ikke rumme. Sandheden er vel ret beset, at netop indenfor smede- og maskinarbejderfaget vandt denne produktions-

form aldrig rigtig indpas. Det bliver desværre ikke meget bedre i afsnittet om hygiejne og omgangen med spirituøse drikke på arbejdspladsen. Her nærmer fremstillingen sig det kuriøse, og forfatteren lader sig "lokke" til at viderebringe en række af arbejdslivets myter og skrøner. Det er for unanceret, og her svigter forfatterens dømmekraft.

Det kniber også med Christensens tekniske indsigt. Vi får at vide, at det karakteristiske ved overgangen fra smedehåndværk til maskinarbejde var fremkomsten af fræsere. Man må formode, at der hermed menes fræsemaskinen, og hvis det er tilfældet, må det siges at være en sandhed med modifikationer. Det samme gælder beretningen om en smed, der i 1891 anvendte en drejbænk til at udføre en plejlstang til en dampmaskine, ligesom det må siges at være noget nær en mekanisk sensation, når man hører om, at man på B&W udfærdigede krumtapakler ved hjælp af fræsere. Helt galt er det, når forfatteren ikke kender forskel på autogensvejsning og skærebrænding, og man har svært ved ikke at trække på smilebåndet, når det påstås, at autogensvejsningen var revolutionerende, fordi den både kunne bruges til sammenføjning og til at skære huller i jernplader.

I afsnittet om teknik og organisation bruges værktøjsmaskinerne som udgangspunkt for en diskussion af teknologisk forandring. Her får drejbænken hovedrollen som et eksempel på den hastige udviklingsproces maskinerne gennemgik. Forfatteren gennemgår to typer fra henholdsvis 1888 og 1906, og forsøger ved hjælp af en påpegning af forskelle og ligheder at underbygge synspunktet. Jeg skal skåne den ærede læser for de tekniske detaljer og nøjes med at konstatere, at det bliver man ikke meget klogere af.

På bogens bagside præsenteres bogen med ordene: *I Smedesvend og Friherre kastes der et kritisk blik på nogle almindeligt udbredte myter om industriarbejdet.* Det er ren forbrugervildledning, og hvis man spørger anmelderen om forfatteren på en overbevisende måde når sit i indledningen erklærede mål, er svaret desværre negativt.

Bogen er illustreret, men den ringe gengivelse yder ikke motiverne retfærdighed, og de tilhørende tekster er for en stor dels vedkommende fejlagtige og fyldt med meningsforstyrrende trykfejl. Det er synd for forfatteren, de glade givere og for emnet.

Frank Allan Rasmussen